

**ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУ *СОРОМ* В СИСТЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ**

Резюме

У статті розглянуто концепт “сором” з позицій когнітивного підходу. Аналіз концепту етичної системи шляхом дослідження його в текстах різних епох виявляє етнічну специфіку у розумінні даного поняття і динаміку його змісту.

Ключові слова: когнітивний аналіз, лінгвоментальність, етична система, соціо-оцінний концепт.

Summary

This article shows conception of shame from cognitive approach. The analysis of the conception of ethic system by researching texts of different epochs shows ethnic peculiarities in the sense of this notion and changes in its meaning.

Key words: cognitive analysis, linguamentality, ethic system, socio — evaluating conception.

У сучасному мовознавстві актуальним став когнітивний підхід до опису мови, який передбачає міждисциплінарний аналіз особливостей відтворення певної ділянки світу в системі знань людини, етносу. Це дає можливість відтворити мовну картину світу етнокультурних спільнот, певним чином оптимізувати функціонування мови в суспільстві.

Проблематичною досі залишається процедура когнітивного аналізу. Більшість дослідників використовує поняття “концепт”, який теж не має єдиного визначення. Найпереконливішою нам вбачається дефініція О.О.Селіванової: концепт — це ментально-психонетичний комплекс, ядром якого є диктум пропозиції (вербалізовані істинні, об’єктивні знання про позначуване), що корелює з асоціативно-термінальною частиною (неістинними, зокрема метафоричними знаннями), модусом (оцінним компонентом), а також психічними функціями: відчуттями, почуттями, образами, інтуїцією, архетипами колективного підсвідомого [7:94]. Таким чином, концепт містить інформацію про об’єктивну реальність, а також про особливості інтелектуальної та емоційної обробки цієї реальності певною мовою.

У нашій державі, що перебуває в процесі національної розбудови, дуже потрібними стали дослідження уявлень про мораль як

форму колективної свідомості, специфічне явище суспільства. У кожному суспільстві є поняття добра і зла. Ці категорії імманентно властиві людині від народження, але розуміння їх, закріплене в когнітивній системі відповідних слів, буде різним.

Дослідження етичних концептів стало в останні часи стало досить популярним у мовознавстві. Вважаємо доцільним назвати роботи російських лінгвістів Н.Д.Арутюнової, Ю.Д.Апресяна, А.А.Залізняка, Л.Н.Іорданської, Т.В.Булигіної, А.Д.Шмельова та ін. В українському мовознавстві аналізу етичної лексики присвячено роботи Т.В.Радзівської.

Особливості актуалізації концепту “сором” в українській лінгвоментальності ще не привертали уваги науковців; наскільки нам відомо, дана стаття — перша спроба дослідити актуалізацію цього концепту в художньому тексті з метою виявити особливість розуміння даного морального поняття українцями, з’ясувати динаміку його змісту. Матеріалом дослідження стали тексти двох творів, які з’явилися в різні епохи і віддзеркалюють ставлення до того, що вважали соромом у різних ситуаціях, яку об’єктивацію в поведінці, мовленні знаходив цей концепт у різні епохи.

Ще в античності було відзначено, що буття людського індивіда внутрішньо пов’язане з буттям інших індивідів, зі всією системою суспільних інститутів і відносин. Регулятором взаємодії індивідів у суспільстві виступає закон, який утримує людину від ненормативних дій або карає за здійснені вчинки, і моральні норми, що визначають людські вади і чесноти. Сором не належить до хиб і добродійностей, це біологічно зумовлена емоція, яка в ранньоантичний період “регулювала те, що було спільним для всіх людей, а страх визначав їх специфікацію відносно держави, тобто саме те, що на цьому етапі здавалось культурно домінуючим” [5:665]. Перші судження про сором зустрічаємо в Демокріта, який називає це почуття охоронцем добродійності (і до того ж більш надійним, ніж закон). Сором в його інтерпретації є результатом входження людини у світ культури, Арістотель визначає сором як своєрідний автоматичний контрольний механізм добродійної поведінки. Моральні норми в ті часи залежали від правової свідомості.

З появою християнства сором набуває значення соціо-оцінно-

го концепту. Умовою формування такого типу концептів, на думку Н.Д.Арутюнової, є “1.Наявність системи конвенційних правил — етичних, етикетних, естетичних. 2.Оцінка Іншим (іншими, соціумом) вчинку, поведінки, дії чи образу Его відносно тієї чи іншої системи норм. 3.Реакція Его на оцінку Іншого” [1:56 — 57].

У Новому Заповіті сором виникає в людини перед іншою людиною, соціумом (у Старому Заповіті — перед Богом). Етична категорія сорому одержує нове спрямування — на систему цінностей, пов’язаних із репутацією людини в суспільстві.

“У міру того як у концептуальний апарат людей входило співвідносне із соромом поняття совісті (воно присутнє переважно в християнізованих культурах), концепт сорому став зрушуватися від етики до етикету. Цей процес розвивався в міру становлення цивілізації, яка все більш жорстко регламентувала форми соціальної поведінки” [1:62]. Це дало підстави розглядати культуру як “систему додаткових обмежень”, які регулюються соромом і страхом. Ю.Лотман, розглядаючи семіотику вищеназваних понять, говорить про виокремлення в кожному типі культури соціальних груп, організованих на основі сорому і страху, що збігається з поділом на “нас” і “них”. “Кожна з цих груп розглядає себе як одиницю з більш високою організацією, ніж та, яка регулює поведінку всіх інших людей. Регулювання соромом починає сприйматися як показник вищої організації” [6:665].

У ХІХ столітті Україна була аграрною державою, і тут діяла своя система етичних правил. Віддзеркалення цієї системи можна, на наш погляд, знайти у творах Т.Г.Шевченка. Як і в інших християнських культурах, світ, створений Т.Г.Шевченком, є жорстко поділеним на Добро і Зло. При цьому поняття *сорому* чітко пов’язане з поняттям *слави*. “У світоглядній системі українця добра слава, бажання доброї слави є спонукою до добрих вчинків. Погана, зла слава, є плямою не лише її живого носія, але й після його смерті” [8:183]. Недобра слава принижує суб’єкта в очах соціуму, стимулюючи сором. У Словнику української мови в 11 — ти томах другим значенням лексеми сором виступає “недобра слава, безчестя; ганьба”, тобто те, за допомогою чого соціум намагається оберігти себе від негативних проявів індивідуума. У Т.Г.Шевченка “добра слава” — це схвалення Іншим способу життя су-

б'єкта, а “недобра слава (неслава)” — поговор, людський осуд за здійснений вчинок виступають критерієм моральності людини. Добра і лиха слава соціально-психологічні за природою і обмежені певним людським середовищем.

Найчіткіше ця етична позиція постає в поемі “Катерина”. Норми моралі, які панували в селянському світі України 19-го століття, жорстко диференціювали дозволене — недозволене у сфері міжстатевих стосунків. Дівчина, яка вступала в дошлюбні статеві стосунки (втрата дівочого сорому), заслуговувала на осуд: “Не дві ночі карі очі / Любо цілувала, / Поки слава на все село / Недобрая стала” [9:17]. Соціум не тільки осуджує того, хто посягнув на встановлені ним етичні норми, після народження позашлюбної дитини він його карає, понижуючи в статусі. У міфологічній структурі Т.Г.Шевченка це засвідчено в обряді “покривання” — відрізання дівчині волосся і покриванні голови чорною хусткою. Реакцією на стимул (зведення до найнижчого соціального стану і виштовхування із свого середовища) є внутрішній, емоційний стан сорому, який переживає суб'єкт. Неконтрольоване, негативне почуття може призвести до загибелі, що ми бачимо у випадку Катерини.

Сором, викликаний ситуацією соціального приниження, сильніший за сором, який переживає суб'єкт в ситуації приниження на міжособистісному рівні. Катерина під час зустрічі із колишнім коханим, батьком своєї дитини, просить його не цуратися сина, а її підвищити в очах суспільства — взяти за наймичку. Статус наймички, утриманки пана, повії не вважався таким ганебним, як статус покритки. “Я забуду, / що колись кохалась, / Що од тебе сина мала / Покриткою стала ../ Покриткою ... який сором! / І за що я гину!” [9:30].

Соціальна нерівність і “приниженість” сприяють виникненню ситуації сорому, в якій істотними виступають такі параметри, як *суб'єкт, причина і свідок*. Суб'єктом виступає конкретна особа, яка відступила від групової норми на очах цієї групи. Емоційний стан (Катерині соромно, коли її “покривають”, коли вона принижується перед батьком своєї дитини, коли випрошує милостиню у чумаків: “Бере шага, аж труситься: тяжко його брати!..” [9:25]) та етична оцінка, яка проявилася в “недобрій славі” й обряді “покриван-

ня”, є ознакою, яка свідчить про наявність в поемі Т.Шевченка “емоційного” і “деонтичного” *соромно*.

Почуття сорому може переживати не тільки особа, яка відступила від панівних у її соціальній групі етичних норм, але й інші, ті, хто належить до однієї з нею спільноти. Батькам Катерини соромно за дочку, яка своїм вчинком зганьбила сім’ю, підірвала їх репутацію. Тут варто згадати, що в давньоруській мові дієслово *соромитися* використовувалося в значенні “боятися” навіть безвідносно до відчуття провини... З цим же значенням пов’язано відзначене для давньоруської мови вживання дієслова *соромитися* в значенні “шанувати”, “поважати” [2:66].

Суб’єкт (Катерина) каузував відповідний емоційний стан в іншого, у результаті чого останній намагається віддалитися, відмежуватися від об’єкта сорому (батьки виганяють Катерину з дому). Таким чином, ситуація сорому приводить в рух того, хто переживає це почуття (суб’єкта). За відсутності “емоційного” *соромно*, з рухом пов’язаний Інший.

Становище учасників ситуації сорому нерівне: “Інший в тому чи в іншому відношенні займає привілейовану позицію. Їх почуття взаємообумовлені. Сором “дволикій”, двосторонній. “Я” здійснює деяку ненормативну дію — мовленнєву чи немовленнєву, навмисну чи ненавмисну. Вона підлягає етичній чи соціо-етичній оцінці. Інший є його свідком чи поінформований про неї. Він засуджує дію, а отже, і діяча (агенса). Він ніби відмежовує його від себе. Его це бачить і усвідомлює. Воно починає сприймати себе відсторонено. Воно дивиться на себе очима Іншого” [2:62]. За Іншим стоїть суспільство, а його оцінки не є сталими. У ході історичного розвитку вони модифікуються, інакше реагує “Я” на оцінки Іншого в екстремальних умовах.

У ХХ столітті, в іншій ситуації, подібна історія актуалізує зовсім інше розуміння концепту “сором”. Сором звужує свої рамки в період соціальних катаклізмів, які вихолощують людину духовно і фізично. Етична оцінка Іншого стає незначимою для Его, яке діє згідно із своїми нормами, зафіксованими в Я — концепції в кожній окремо взятій ситуації.

У відомій кіноповісті О.Довженка створюється, на перший погляд, нестандартна, алогічна ситуація. Під час відступу радянсь-

ких військ через українське село в перші місяці Великої Вітчизняної війни сільська дівчина Олеся Запорожець звертається до зустрінутого нею на дорозі незнайомого танкіста з проханням “переночувати” з нею. Автор зауважує, що дівчина була доброю, розумною і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. “Легко-важні хлопці трохи боялися Олесі, вважаючи її за горду і неприступну” [4:9]. Заборони і обмеження, накладені соціумом, моральні приписи, які побутували у її середовищі, стали і її власними установками, її переконанням “правильних” і “неправильних” дій. О.Довженко підкреслює надзвичайність вчинку: “І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі” [4:9]. Порушення усталених етичних норм супроводжується відповідною симптоматикою: “... у неї захолонуло і спинилося серце” [4:10].

Ослаблення ознаки сорому, яка тяжіє до сором’язливості, каузовано переконаністю Его у своїй правоті. Его заперечує право моралі на існування в даних умовах, що робить мораль ситуативною і несуттєвою: “Прийдуть німці, замучать мене, поругаються наді мною” [4:10]. Такий крок знімає соціальні “нашарування”, повертає життя до прапервісних форм. У свідомості суб’єкта відбувається узгодження Я — концепції із своєю реальною поведінкою. Сором поступово втрачає свої ознаки. “Я” починає відчувати втрачену самоповагу.

Емоція сорому не має середини, індивідуум або відчуває сором, або не відчуває. Межова ситуація відтворена в епізоді, коли Олеся накриває на стіл: “Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон” [4:11]. Відбувається зіткнення соціальної й індивідуальної етики, переможцем з якої виходить остання. О.Довженко пояснює це незвичайністю обставин, в яких діють персонажі.

Василь Кравчина, до якого звернулася Олеся з незвичним проханням, відчуває інший сором, чоловічий. “Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой. — Ти наш. — Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой” [4:10]. В мікродіалозі двічі повторюється “Я не герой”. Будучи високоморальною людиною, танкіст, змушений відступати,

відчуває внутрішній сором, який охороняє честь воїна. Ще в Гомерівському епосі знаходимо заклик Аякса до ахейців “вкласти в душу сором”, не бігти з поля бою. Для солдата сором є етичною нормою, характерною для всіх епох і всіх етносів.

Сором Кравчини не відомий іншим бійцям, які, відступаючи, дезертирували з армії. Їх діями керує сила страху, сором вийшов з-під їхньої влади, тобто, суб’єкт виявився не здатним на таке почуття. Звинувачення на адресу сина, який згодом став поліцаєм, прозвучало з вуст батька: “Перший поліцей фашизму Павло Хурторний! О, страмота!” [4:23]. На специфічну модальність такого висловлювання звертає увагу Н.Д.Арутюнова, зауважуючи, що воно “не тільки містить у собі негативну оцінку дії (ситуації) і звинувачення агенса, в ньому міститься понад того елемент квазі-перформативності: мовець своїми словами ніби змушує адресата відчутти сором, створює в ньому ситуацію сорому” [2:69].

Отже, розгляд концепту сором в українській мовній свідомості передбачає аналіз специфіки відображуваного поняття в різні епохи, яка відбивається на змістовній стороні концепту. У свідомості українця XIX століття сором тісно пов’язаний із суспільно визнаними етичними нормами, закріпленими в християнській традиції, і служить регулятором моралі. Сором актуалізує емоційний стан, який відчуває суб’єкт в певний момент, і увлєння про панівні і загально визнані правила моралі в селянській структурній спільності. Нестандартна ситуація (періоди соціальних потрясінь) відкидає етичні норми, провокує усунення моралі, але не приводить до переходу людської субстанції у тваринну. Сором залишається справжньою цінністю, яка керує людиною, зміщуючи акценти із соціальної етики на індивідуальну.

1. **Арутюнова Н.Д.** О стыде и совести // Логический анализ языка: Языки этики. — М., 2000.

2. **Арутюнова Н.Д.** О стыде и стуже // Вопросы языкознания. — 1997. — № 3.

3. **Біблія** або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. — М., 1988.

4. **Довженко О.П.** Твори: В 5-ти т. — Т.2. — К., 1984.

5. **Лотман Ю.М.** О семиотике понятий “стыд” и “страх” в механизме культуры // Семиосфера. — С.- Петербург, 2000.

6. **Почепцов О.Г.** Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. — 1990. — № 6.

7. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. — К., 2000.
8. Стебельський Б. Ідеї та творчість. — Т. 3. — 1991.
9. Шевченко Т.Г. Кобзар. — Сімферополь, 1969.

С. П. Павелко

ОДИНИЧНІ ІМЕНА В АНТРОПОНІМІЇ КОСОВА

Резюме

У статті аналізуються чоловічі одиничні імена, які функціонували в антропонімії м.Косова Івано-Франківської обл. з 1880 по 1998 рр.

Ключові слова: антропонім, функціонування, частотність.

Summary

Male singular names are analyzed in this article. These names were functioning in the anthroponymical system of the town of Kosov of the Ivano-Frankovsk region from 1880 until 1998.

Key words: anthroponym, functioning, frequency.

Власні імена кожного народу — це найдавніша антропонімійна категорія, яка пройшла довгий шлях свого розвитку. Ім'я має величезне значення для кожного з нас, супроводжуючи протягом усього життя. Воно є “своєрідним довговічним дзеркалом, у якому відбиваються певні риси історії, життя й культури народу, його інтернаціональні зв'язки”[2:5], “це символ міцного зв'язку окремої особи з народом” [5:59].

Особові імена здавна викликали інтерес у багатьох дослідників. Вони є предметом зацікавлення філософів, психологів, істориків, етнографів, літературознавців. Однак у першу чергу імена ставали об'єктом пильної уваги мовознавців. Інтерес до наукового вивчення особових імен виник ще у XIX ст. і тісно пов'язаний з іменами таких учених, як І.Я.Франко, М.Ф.Сумцов, А.Степович, М.М.Тупиков, В.Сімович, М.Морошкін, В.О.Охрімович, В.М.Ястребов та ін. У сучасній лінгвістиці значна увага приділяється вивченню саме власних імен. Вагомий внесок у розвиток цього класу антропонімів зробили праці російських учених: В.А.Никонова, В.К.Чигачова, В.Д.Бондалетова, О.В.Суперанської, Н.В.Подольської, Е.Ф.Даниліної, О.В.Сулової, С.І.Зініна, Л.М.Щетиніна, Л.В.Успенського, А.А.Угрюмова та ін.

Останні десятиріччя позначилися істотними успіхами в галузі